

Ж. Бердімуратов *

Еркін ізденуші, Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты, Нөкіс,
Өзбекстан

*Корреспондент авторы: jetkerbayberdimuratov@gmail.com

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЛАП ЖАНРЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада қарақалпақ фольклорындағы күлкіге құрылған өзіне тән жанрлардың бірі – лаптың композициялық құрылысы мен көркемдік-поэтикалық табиғаты кешенді түрде зерттелген. Ғылыми жұмыста лап жанрының фольклорлық жүйедегі орны, оның гиперболаға негізделген жанрлық ерекшеліктері мен орындаушылық (перформативтік) мәртебесі анықталған. Зерттеу барысында лаптың композициялық қабаттары – кіріспе, экспозиция, кульминация және шешім сияқты компоненттердің қызметі, олардың біртұтас көркемдік құрылымды жасаудағы орны талданған. Автор аймақтың табиғи-ландшафтық ерекшеліктерінің лап сюжеттерін қалыптастырудағы шешуші ролін айрықша атап өтеді. Сондай-ақ, лаптардағы ерекше образдардың лингво-поэтикалық табиғаты мен хронотоптық ерекшеліктері ашып берілген. Мақаланың нәтижелері лаптың тек күлкілі әңгіме емес, сонымен бірге халықтың дәстүрлі дүниетанымы, импровизациялық шеберлігі мен әлеуметтік-эстетикалық идеалдарымен тығыз байланысты екендігін дәлелдейді. Жұмыс лап жанрының композициялық форманттарының қызметін универсал және локал контекстерде салыстыру арқылы ғылыми тұрғыдан негізделген.

Кілт сөздер: Гипербола, перформативтік акт, асырып айту принципі, хронотоп, сөз жарысы, аския, лапгөйлік шеберлігі, абсурд поэтикасы.

Кіріспе

Күлкіге құрылған фольклорлық жанрлардың бірі бұл – лап. Лап жанры қарақалпақ фольклорындағы сирек кездесетін құбылыс болып, гиперболалық өтірікке негізделген және тыңдаушыларда күлкі оятуды мақсат еткен сөз жарысының бір түрі ретінде сипатталады. Бұл жанрды зерттеу заманауи фольклортанудың маңызды міндеті есептеледі, себебі лап архаикалық формалардан маманданып, сахна өнеріне дейін, кейін одан тағы айырылып жеке өнер ретінде күрделі эволюцияны басып өткен.

Лап табиғат пен қоғам құбылыстарын асыра салыстыру жолымен сәулелендіреді. Оның генетикалық және функционалдық жағынан жақын болған жанрлар қатарына өзбек фольклорында аския, қызықшылық пен масқарапаздық сияқты сахналық және ауызша орындау өнері түрлері кіреді. Бұл жақындық лаптың ауызша театр және халық тамаша көркем өнері шеңберіндегі маңызды орнын белгілейді. Лаптың классификациясында оның аксиологиялық сипаттамасы айрықша маңызға ие. Лап қарапайым өтірік немесе кездейсоқ асыра көрсету ретінде бағаланбайды, ал жоғары дәрежедегі вербалды және когнитивтік дағдыларды талап ететін нормативтік әлеуметтік-әдеби акт есептеледі. Лапгөйден тек сөзге шеберлік емес, сонымен бірге тапқырлық, сын көзқарас, өткір зейін және үлкен тәжірибе сияқты қасиеттер талап етіледі. Бұл талаптар лапты тек әңгімеге ұқсас жанр емес, ал перформатив (лат. *performato* — орындаймын, жүзеге асырамын) – бұл фольклортану және лингвистика ғылымындағы түсінік болып, онда сөз немесе шығарма тек мәлімет берумен шектелмей, белгілі бір іс-әрекетті жүзеге асырушы қызметін атқарады, жанр дәрежесіне көтереді. Мұндай жоғары орындау нормалары лаптың әлеуметтік-эстетикалық мазмұнға ие екендігін, қоғамдағы кемшіліктерді күлкі арқылы тәртіпке салуға бағытталғанын көрсетеді. Лап (Лаф) сөзі парсы тілінен келіп шыққан. Парсы тілінде ол «бос сөз, сандырақ; өзін мақтау» сияқты мағыналарды білдіреді [1]. Сөздің бастапқы семантикасы ауыр емес, мағынасыз немесе мақтаншақтық сөзбен байланысты анық жағымсыз мағынаны өз ішіне алады. Бірақ, қарақалпақ мәдениетінде оның қабылдануы мен ресмилендірілуі терең

трансформацияға алып келді. Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігінде: “Лап – үлкейтілген, күшейтілген, бөрпітілген, арттырылған, мақтанылған деген мағыналарды білдіреді” деп көрсетілген [2]. Лап жанры бұл жағымсыз семантикалық негізді – өтірікті негізгі эстетикалық принцип ретінде пайдаланады. Яғни, лап жанры қарапайым, тәртіпсіз, кездейсоқ мақтану емес. Керісінше, онда мақтану арнайы тәсіл, ақыл, шеберлік және белгіленген қағидалар негізінде іске асырылады. Соған сәйкес, лап – бұл жоғары дәрежеде шығармашылық шеберлікті талап ететін, өзіне тән заң-қағидаларына ие көркем өнер түрі [3].

Заманауи қарақалпақ фольклортануында лап заңды жанр ретінде танылған және ертегі, дастан, әпсана, анекдот, айтыс, шешендік сөз, жүйелі сөз сияқты ірі эпикалық және кіші жанрлар қатарында үйреніледі. Жанрдың негізгі ерекшелігі өткір гипербола болып, күлкі ояту мақсатында қолданылатын юморлық түр ретінде сипатталады.

Зерттеу методологиясы

Бұл зерттеудің ғылыми-теориялық негізін фольклортану, әдебиеттану және мәдениеттану ғылымдарының заманауи зерттеу әдістері құрайды. Қарақалпақ лаптарының композициялық және жанрлық табиғатын ашып беруде, бірінші кезекте, жүйелі-құрылымдық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы лаптың композициялық құрылысындағы кіріспе, экспозиция, кульминация және шешім сияқты компоненттердің қызметі, олардың біртұтас көркемдік құрылымды жасаудағы орны ғылыми тұрғыдан анықталды. Сонымен бірге, зерттеуде семантикалық-функционалдық классификациялау тәсіліне негізделген түрде, лап сөздердегі мазмұндық қабаттар мен гиперболаның түрлері топтарға жіктелді.

Жанрдың көркемдік ерекшелігін есепке ала отырып, зерттеуде лингво-поэтикалық және хронотоптық талдау бағытына айрықша назар аударылды. Бұл тәсіл қарақалпақ лаптарындағы нақты географиялық мекендердің фантастикалық-абсурдты оқиғалармен қалай үйлесім тапқанын түсінуге мүмкіндік берді. Мәселен, алтын сазан, алып жайын немесе жеті құлаш салы образы сияқты ерекше детальдардың локалды фольклорлық инвентарлау арқылы дәстүрлі дүниетаныммен байланысы дәлелденді.

Сондай-ақ, мақалада лап орындаушылығының табиғатын анықтауда перформативтік және коммуникативтік талдау әдісі пайдаланылды. Мұнда лаптың тек жазба мәтін емес, ал тыңдаушы алдындағы жанды іс-әрекет (акт) екендігі, лапгөйдің импровизациялық шеберлігі мен «басып кету» принципінің әлеуметтік-психологиялық заңдылықтары құрылымдық жағынан үйренілді. Зерттеудің деректік базасын нығайту мақсатында салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылып, қарақалпақ лаптарының өзбек фольклорындағы аския мен қызықшылық жанрларымен ұқсастықтары, сондай-ақ, басқа түркі халықтары фольклорында кездесетін ұқсас жанрлармен өзара салыстырылды.

Нәтижелер мен талдау

Композиция адам шығармашылығының барлық формаларында негізгі тірек болып, кескіндеме, графика, мүсін, әдебиет, кино, театр, музыка, архитектура және дизайн сияқты салаларды қамтиды [4]. Фольклортану мен әдебиеттануда композиция тек қана мәтіннің техникалық құрылысы емес, ал шығарманың көркемдік тұтастығын және идеялық бағытын анықтайтын ұйымдастырушы күш ретінде қаралады [5]. Кез келген шығармашылық өнімнің табысы оның құрылысының қаншалықты үйлесімді екендігіне тікелей байланысты. Шығармашылық иесінің шеберлігі, ол архитектор немесе жазушы болсын, көбінесе өз саласының «композиторы» ретінде әрекет ету қабілетіне, яғни бөлек элементтерді бір тұтас, эстетикалық жағынан маңызды етіп тоғыстыру қабілетіне қарап бағаланады.

Фольклор зерттеушілері үшін композицияны үйрену аса маңызды болып есептеледі, себебі дәл құрылымдық талдау арқылы мәдени кодтарды жеткізудің терең механизмдері ашылады [6]. Қарақалпақ фольклорындағы лап — оқиғаны барынша асырып айту мен әзілге негізделген ерекше жанр. Оның құрылымы өте күрделі әрі сезімге бай, сондықтан оны белгілі бір қатып қалған қағидалармен шектеу мүмкін емес. Бұл жанрда шығарманың қалай құралатыны тікелей орындаушының шеберлігіне, оның ішкі әлемі мен дүниетанымына

байланысты. Яғни, лап айтушы (лапгөй) жаттап алған мәтінді жай ғана қайталап шықпайды, ол әр айтқан сайын оған өзіндік стиль қосып, жаңадан түрлендіріп отырады [7].

Көркем шығарманың композициясы – бұл оның ішкі және сыртқы құрылысы болып, мәтіннің тыңдаушыларға әсер ету күші тікелей соған байланысты. Фольклор теориясында тек мазмұн (қызықты оқиға) ғана емес, сонымен бірге оны жеткізу тәсілі де маңызды. Фольклорды тек контент ретінде емес, белгілі бір контексте, белгілі бір қағидалармен, тыңдаушылар алдында орындалатын іс-әрекет ретінде зерттеу қажет. Дәстүрлі түрде әңгіме жанрының құрылысы бірқатар міндетті элементтерді өз ішіне алады, бұлар лаптарда өзгеше сипатқа ие болады.

Лап жанрындағы оқиғаның басталуын екі маңызды бөлімге бөліп қарастыруға болады: Пролог және Экспозиция.

Пролог – бұл шығарманың «есігі». Негізгі әңгіме басталмас бұрын айтылатын қысқаша кіріспе. Оның міндеті – тыңдаушының назарын аударып, оны оқиғаның атмосферасына дайындау. Ол кейінгі айтылатын әзілмен немесе тақырыппен тығыз байланысты болады.

Экспозиция – оқиғаның «алғышарты». Бұл бөлімде басты кейіпкерлермен таныстыру жүреді: олар кім, мінезі қандай, оқиға қай жерде болып жатыр? Мұнда әлі қызу тартыс басталған жоқ, тек оқиғаның неден басталғаны және кейіпкерлердің неліктен бұлай әрекет ететіні түсіндіріледі. Бұл бөлім әңгіменің ең басында немесе сәл кейінірек айтылуы мүмкін [8].

Лаптардың композициясында диалогтік сөйлеу бар болса да, лаптар драмалық шығармалардан айтарлықтай ерекшеленеді. Драмада әрекет кейіпкерлердің физикалық активтілігіне негізделеді және сахна кеңістігін талап етеді, ал лаптарда образдардың әрекеті негізінен сөз жазықтығында жүзеге асады. Лап композициясы көбінесе тікелей кульминациядан – мүдделердің соқтығысуы немесе бас кейіпкерлердің кездесу уақытынан басталады, бұл баяндаудың жоғары қарқынын алғашқы сәттерден белгілейді.

Пікірлердің логикалық жүйелілігі, олардың өзара байланысы және мәтіннің жалпы құрылысы негізгі идеяның қаншалықты нәтижелі жеткізілетінін анықтайды. Анық композициясыз мәтін тәртіпсіз және логикалық байланыссыз болып қалады. Лаптың құрылысы үш негізгі бөлімнен тұрады (1-кестені қараңыз):

1-кесте. Мәтін композициясының құрылымдық элементтері мен функциялары

Композиция бөлімі	Негізгі функциясы мен міндеттері	Өзіне тән ерекшеліктері
Кіріспе	Тақырыпты белгілеу, назар аударту, эмоционалдық көңіл-күй орнату	Мәселенің маңыздылығы мен автор позициясы туралы қысқаша баяндау
Негізгі бөлім (Дамытушы бөлім)	Дәйектерді дамыту, асыра сілтеулерді (гиперболаларды) қабаттастыру, образдарды нақтылау.	Пікірлер тізбегін және олардың арасындағы логикалық байланыстарды құру
Қорытынды	Ойларды түйіндеу, логикалық аяқтау, соңғы әсерді күшейту	Қысқалық, нақты қорытындылау, өзіне тән ерекшеліктері

Қарақалпақ лаптарының композициялық ерекшелігін «Айдос пен Жұмағұл мерген» лап сөзі негізінде талдап көрейік.

«Айдос Жұмағұл мергенге қонақ болыпты. Жұмағұл мерген Айдосқа: – Қане, саған қыр семізін сояйын ба, су семізін сояйын ба? – депті. Сонда Айдос: – Қыр семізін жеп жүрміз, тапсаң, су семізін соя ғой, – депті. Жұмағұл: – Жасымда білезік өткізіп жіберген балығым бар еді. Қазір соны шанышқымен түйреп әкеліп соямын, – дейді. Сөйтіп кетеді де, бір бес қарыс сазанды түйреп алып келеді. Айдос: – Бұл ол балық емес шығар. Оны қалай танысың? – дейді. Жұмағұл сазанды жарып, пышақпен тіліп жіберген уақытта білезік құйрығына еніп кеткен екен, пышаққа тиіп «шықыр» ете қалады. Бұған қайран қалған Айдос: – Сен бұны қайдан білдің? – деп сұрапты. – Жылқының үйіріндей, балық та бір үйір алған жерінен кетпейді.

Айдос балықты жеп отырып: – Сен осы Дәуқараны жайлап жүрсің, бұл жерде ерсі (оғаш) не көрдің? – депті. Сонда Жұмағұл мерген: – Ерсі үш нәрсе көрдім. Біріншісі: бір салы (күріш) шыққан екен. Соның түбіне дейін қанша жер екен деп, тас байлап жібердім. Түбіне дейін жеті құлаш арқан кетті. Екіншісі: бір күні кетіп бара жатсам, суда қырық-елу сазан кетіп бара жатыр екен. Оларды кішкентай ғана бір сазан бастап бара жатыр екен. Сол сазан қалай жүрсе, кейіндегі басқа сазандар да солай жүре береді. Соның мәнісін білейін деп, қырықтай сазанды түйреуге қорқып, шанышқымен біреуін тұттым. Қарасам, жаңағы балық алтын екен. Соны ерсі көрдім. Үшіншісі: Бақашының тауының басына барып жатып едім, күшіктей үріп бір алып жайын ұйықтатпады. Үйге келіп ұстаға он сері (салмақ өлшемі) бір шанышқы, қырық ағары бір шанышқы соқтырдым. Сөйтіп, алты түйе шөгетін қайықпен соған бардым. Қырық құлаш арқан естім. Шанышқының түбіне байладым. Сөйтіп, жайынға барсам, жайынның мұрты таяқтай болып маған айбат шегіп келді. Оны әуелі он сері шанышқымен ұрдым. Шанышқанымды білемін, қабағым суға «шарп» ете қалды. Жайынның қайда кеткенін білмей қалдым. Үш күннен соң барсам, Жаманжар деген жерде қабағым (қалтқым) батып-шығып тұр екен. Дәуқара суының тереңдігінің қырық құлаш екендігін содан білдім. Арқаннан тартып қалған едім, жайын Дәуқараның көлін үш айналып шықты. Содан жуасып, қырық ағары шанышқымен тағы түйредім. Жағаға көп адам болып сүйреп шыққанымызда бір жарым құлаш суға тиіп қалды. Соны төрт түйеге мойынтұрық салып қырға тартып шығардық. Үлкен-кішісін өзің біл, оның омыртқа сүйегіне сусын құйып ішкенде адамның шөлі қанды да тұрды.

Содан соң, Жүйріктің басында қақпан салып жүрсем, Дәуқарадан бір қара бұлт көтеріліп, жаңбыр құя берді. Соның астында дөңгелектей бір нәрсенің домалап келе жатқанын көрдім. Бұл не екен деп қарасам, баяғы қалған жайынның бірі екен. Жаңбыр үстінде құйып келе жатыр, ол астында домалап келе жатыр, сонымен ұстайын десем, қорықтым. Ол барып Аңшының қара көлі деген жерге түсті. Оны да жіп тастап өлшеп көріп едім, оның да суының тереңдігі қырық құлаш екен. Сөйтіп жайынның Аңшының қара көліне түскенін де көрдім.

Сонда Айдос айтты: – Бәрекелді, Жұмағұл, жеті құлаш судан салы шыға береді, ол ерсі нәрсе емес. Сазанды түйреп алып жегеніңде не патша болар едің, не уәли болар едің, себебі ол балықтың патшасы еді. Жайын болса, Дәуқараның иесі еді, біреуін түйреп алыпсың, бірақ ол екеу еді, – депті» [9].

Міне, мұнда сюжет Айдостың аңшы Жұмағұлға қонаққа келуімен басталады. Кіріспе мұнда байланыстырушылық қызметін атқарады, онда бірден қонақжайлылық пен мақтаншақтық арасындағы қарама-қайшылық белгіленеді. Жұмағұл қонаққа «қыр семізі» мен «су семізі» арасынан таңдауды ұсынады, Айдос болса тапқырлық көрсетіп, соңғысын таңдайды.

Экспозиция кезеңі Жұмағұл сазан ұстап, оның көп жылдар бұрын білезікпен белгілеп қойған балығы екенін айтқанда келеді. Бұның дәлелі ретінде балықты сойғанда пышақтың білезікке тиген дыбысы естіледі. Бұл жерде композиция абсурдты біртіндеп күшейту үстіне құрылған. Лаптың негізгі бөлімі Жұмағұлдың монологынан тұрады, онда ол Дәуқара аймағының үш «кереметін» сипаттайды:

1. **Салы өсімдігі (күріш):** Аңшы күріш өсіп жатқан жердің тереңдігін өлшеп көрмекші болғанын және оған жеті құлаш арқан жетпей қалғанын айтады. Бұл табиғаттың адам өлшемдерінен асып түсетін дүние образын қалыптастырады.

2. **Алтын сазан:** Алтын қабыршақты кішкене сазан бастаған балықтар тобының сипаттамасы. Бұл асыра көрсету жергілікті табиғаттың байлығы мен қадір-қасиетін суреттеуге қызмет етеді.

3. **Ғажайып жайын:** Мұрты таяқтай үлкен болған, оны судан шығару үшін көп адамның күші мен төрт түйенің көмегі керек болған жайынды ұстау туралы әңгіме етіледі. Шөлдеген адамдар су толтырып ішетін жайынның омыртқа суреті карақалпақ лаптарындағы гиперболаның айқын мысалы болып есептеледі.

Лаптың соңғы бөлімінде Айдостың жауабы беріледі, ол дана қазы ретінде сөйлейді. Оның ұсталған сазанның аңшыны патша қыла алатыны туралы сөздері лапқа терең мән беріп, жай мақтануды қолдан кеткен мүмкіндіктер мен табиғаттың ұлылығы туралы нақылға айналдырады.

Лаптың құрылымдық поэтикасы жарысты орындауда айқын көрінетін екі жақты механизмге негізделеді. Бұл процесс екі кезеңді: бастау және күшейту кезеңдерін өз ішіне алады.

Бірінші орындаушы жол ашу, яғни басталу деп аталатын әрекетті жүзеге асырады. Ол тыңдаушыларға, әлбетте, мүмкін емес, мағынасыз өтірікті – бастаманы ұсынады. Бұл басқаша бір ақиқатты құруға жол ашады. Екінші орындаушы дереу және импровизациялық түрде «Жауап» (жауап/күшейту) беруі керек. Негізгі шарт – екінші қатысушы біріншісіне қарсы келмеуі керек. Керісінше, ол қарсыласының өтірігін ақиқат ретінде қабылдайды және одан әрі үлкенірек әрі өткір гипербола жасау үшін бастапқы алаң ретінде пайдаланады. Мысалы «Көргенінді айт!» лап сөзін алып қаралық: «Бір күні жолда екі лапгөй жолдас болыпты. – Қане, не қызық көргенінді айт, жол қысқарсын, – депті олардың біреуі екіншісіне. – Жаңа ғана осы жаққа келе жатсам, жолдағы бір отарға қасқыр шапты. Отарды бастап жүрген өгіз қасқырлармен шайдай айқасып, мүйізіне іліп алып, бір қасқырды олай, тағы біреуін былай лақтырды-ау! – депті. – Пай, лап болғаныңа! – депті екінші лапгөй. – Мен кеше дарияда қармақ салып отыр едім. Бір жолбарыс соңына екі баласын ертіп, жағаға келе берді. Суға жолбарыстың балалары жақындай бергенде бірден судан үлкен бір жайын шығып, оларды бір жалмап-ақ жұтып жіберді. Жолбарыс ашуы келіп, жаңағы жайынды аңдып жата берді. Бір уақытта жаңағы жайын жолбарысты да жұтайын деп жағаға келгенде, ашулы жолбарыс жайынды тырнағымен іліп алып, бір шақырымдай жерге лақтырып жіберді дейсің, жайын тап ортасынан қақ бөлінді, – депті» [9].

Талданған лаптан бұл жанрдың тек мазмұндық байлығын ғана емес, сонымен бірге оның өзіне тән ішкі композициялық динамикасын айқын көреміз. Сюжеттің дамуы мен гиперболаның біртіндеп үдеуі лаптың орындаушылық табиғатымен тығыз байланысты. Осы орайда, лаптың құрылымдық поэтикасы жарысты орындауда айқын көрінетін екі жақты механизмге негізделеді.

1. Бастама кезеңі (Микро-гипербола): Бірінші лапгөй «өгіздің қасқырды мүйізіне іліп, екі жаққа лақтыруы» образын келтіреді. Бұл жерде автор физикалық күштің асыра бағалануы арқылы тыңдаушының назарын тартып, фантастикалық алаңды ашады.

2. Күшейту кезеңі (Макро-гипербола): Екінші лапгөй біріншінің «лап» екенін растай отырып, оқиғаның масштабын кескін арттырады. Жолбарыс балаларын жұтып жіберген «алып жайын» және оны бір шақырымға лақтырған «ашулы жолбарыс» образы – бұл абсурдтың асқынған дәрежесі. Лаптың эстетикалылығы – айтылған фактінің өтіріктігінде емес, ал сол өтіріктің шеберлікпен, көркем тілдегі гиперболалар арқылы және логикалық жүйелілікте берілуінде. Екінші орындаушының «жайын тап ортасынан қақ бөлінді» деген детальді суреттеуі арқылы лап өзінің кульминациялық нүктесіне жетеді.

Лаптардағы образдар жүйесі тек адамдарды емес, сонымен бірге әңгіменің өзіндік «әрекет етуші кейіпкерлеріне» айналатын асыра көрсетілген нысандарды да өз ішіне алады:

• **Табиғи нысандар:** Шексіз көлдер, алып өсімдіктер, дәу жануарлар (жайындар, сазандар).

• **Артефакттар:** Қазандар, арқандар, қайықтар, олардың көлемі шынайылықтан тысқары болады.

• **Сандық образдар:** Фольклор дәстүрінде толықтық пен сиқырлы күштің нышаны болған «қырық», «жеті», «үш» сандарының жиі қолданылуы.

Біз қазіргі күнде өтірік деп есептейтін сатиралық пікірлер ежелгі әдеби мұраларда және халық ауыз әдебиетінде әртүрлі формаларда кездескен. Бастапқыда бұл элементтер негізгі пікірді растау немесе дәлелдемені күшейту үшін қызмет еткен, бірақ біртіндеп олар өз алдына жанр болып бөлініп шықты және халықтың баға жетпес байлығына айналды.

Қазіргі уақытта лап композициясын түсіну тек мәтін бөлімдерінің жүйелілігін емес, сонымен бірге кейіпкердің ішкі даму логикасын да қамтиды. Лапгөйдің шеберлігі аудиторияның назарын ұстап тұруында, ақиқат пен қиялды теңгере алуында көрінеді. Егер композициялық құрылым бұзылса, мәтін өзінің тұтастығын жоғалтып, бір-бірімен байланыссыз әңгімелер жинағына айналады. Бұл «Жайын» деп аталатын лап сөздерде де көрінеді:

«Бір күні Құдайберген лапгөй Маңғытқа қонақ болып барыпты. Маңғыттың жігіттері жиналып, оны көруге келіпті. Сонда жігіттердің бірі Құдайбергенді лаптан жеңбекші болып: – Жақында Әмударияға балыққа бардық. Барсақ, бір алып жайын дарияның астаң-кестенін шығарып жүр екен. Он бестеген қайық болып жайынды шанышқымен ұстай алмай, оны жағаға қуып, зорға ұстадық. Ішін жарып қарасақ, төрт жасар тана шықты, – депті. Сонда Құдайберген лапгөй: – Пай, жайын болғаныңа! Ондайларды біздің жігіттер «шабақ» дейді. Өткен жылы біздің жігіттер Әмуден бір жайынды ұстап, жағаға шығарып, балталап ішін жарып еді, жайынның ішінен бір отар қойды алдына салған қойшы шығып, «Берекет табындар!» деп қойларын алдына салып, айдап кете берді, – депті». [9]

«Жайын» лап сөзінің композициялық құрылымы халық мұраларына тән классикалық үш бөлімді схемаға негізделеді. Мұнда бастама (экспозиция), оқиғаның өрлеуі (конфликттің күшеюі) және шешім (кульминация мен шешім) кезеңдері анық белгіленген.

Бастама (экспозиция) бөлімінде оқиғаның өтетін ортасы, образдар жүйесі мен жағдай таныстырылады. «Бір күні Құдайберген лапгөй Маңғытқа қонақ болып барыпты. Маңғыттың жігіттері жиналып, оны көруге келіпті» деген сөйлемдер арқылы оқиғаның бастапқы нүктесі анықталады. Бұл кезеңде баяндау реалистік сипатта болып, тыңдаушыда шынайылық елесін (иллюзиясын) тудырады.

Оқиғаның өрлеуі (конфликттің күшеюі) бөлімінде Маңғыт жігіттерінің бірі Әмудария бойында кездескен табиғаттан тыс оқиғаны баяндайды. «Барсақ, бір алып жайын дарияны астаң-кестен қылып жүр екен...» деген суреттеулермен айтылып жатқан сөз фантастикалық-поэтикалық сипат алады. Жайынның дарияны толығымен иелеп алуы, оны он бес қайықпен ұстауға тырысуы және ақыры жағаға қуып шығару сияқты эпизодтар гиперболау тәсілі арқылы беріледі. Бұл тәсіл лап жанрына тән көркем асыра суреттеудің типтік көрінісі болып табылады.

Шешім (кульминация мен шешім) бөлімінде Құдайберген лапгөйдің жауабы берілуімен композициялық кульминация жүзеге асады. Оның «Өткен жылы біздің жігіттер Әмуден бір жайынды ұстап...» деп басталатын әңгімесі алдыңғы айтылған оқиғадан да асып түсетін табиғаттан тыс оқиғаға құрылған. Бұл жерде лап жанрының негізі – «басып кету» принципі іске асады, яғни бір әңгімешінің баяндауынан екінші әңгімешінің баяндауы көлемі, фантастикалық дәрежесі және әсерлілігі жағынан асып түседі. Бұл принцип мазмұндық жағынан айтыс дәстүріне жақын болып, сөз жарысы мен импровизация элементтерімен ортақтас екенін көрсетеді.

Бұл мысалға алынған лап сөзінің поэтикасын талдауда кеңістік-уақыт категориясы (хронотоп) айрықша маңызға ие.

Кеңістік моделі ретінде Әмудария хронотопы берілген. Бұл мекен тарихи-географиялық анықтығымен ерекшеленіп, қарақалпақ халқының тұрмысында, жалпы

мифопоэтикалық санада маңызды орын алған. Әмударияның аталуы оқиғаның шынайылық негізін күшейтіп, баяндаудың сенімділік дәрежесін арттырады. Сонымен бірге «біздің жігіттер» деген жалпылауыш мекен белгілері лаптың универсалды сипатын қамтиды.

Уақыт моделі екі қабатта құрылған. Бірінші қабат «жақында» деген мезгіл белгісі арқылы баяндалатын оқиғаның қазіргі уақытын белгілейді. Екінші қабат «өткен жылы» формуласымен бұрын болған оқиғаны көрсетеді. Уақыт қабаттарының бұндай қабаттасуы лаптың композициялық тереңдігін арттырып, жанрлық поэтикасына сәйкес келетін динамикалық құрылыс жасайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, олар көлемі жағынан өте қысқа болып келуі де мүмкін, бірақ оларда да тұрақты композициялық құрылыс толық сақталып қалады. Бұл жанрдағы шығармалардың негізгі мақсаты – тыңдаушыны таңғалдыру және күлкі арқылы эстетикалық әсер ету.

Әдебиеттер тізімі

1. Фарханги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёт Рӯдакӣ, 2008. – 728 б.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Жети томлық. Бесінші том: Қ (қозы) – Ө. – Нөкіс: Qaraqalpaqstan, 2023. – 87 б.
3. Mexliyeva, D. U. O‘zbek folklorida lof va uning badiiy-estetik xususiyatlari: Filol. fanl. fals. dokt. (PhD) diss. – Toshkent, 2024. – 26 б.
4. Касиманова, Л. А. Анализ литературного произведения как основа учебной дисциплины «Композиция и постановка танца» // Управление образованием: теория и практика. – 2025. – Т. 15, № 7-1. – С. 11-18.
5. Ибраев, Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы (қазақ батырлық жырлары негізінде). – Астана: Сарыарқа, 2011. – 333 б.
6. Богатырев, П. Г., Якобсон, Р. О. Фольклор как проявление коллективного творчества // Фольклор: структура, типология, семиотика. – 2024. – Т. 7, № 1. – С. 108-131.
7. Базарбаева, Ж. К. Алламбергеновтың «Әмир Темир хәм Едиге» музыкалы драмасының композициясы // INNUC. – 2024. – Т. 2, № 2. – С. 149.
8. Тмарченко, Н. Д. Теория литературы: в 2 т. Т. 1. – М.: Академия, 2010. – 512 с.
9. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Т. 77-87. – Нөкіс: Илим, 2014. – 420-425 б.

References

1. Farhangi tafsirii zaboni tojiki [Explanatory dictionary of the Tajik language]. Vol. 1. – Dushanbe: Pazhuhishgohi zabon va adabiyot Rudaki, 2008. – p. 728.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi [Explanatory dictionary of the Karakalpak language]. Seven volumes. Volume 5. – Nukus: Qaraqalpaqstan, 2023. – p. 87.
3. Mekhlieva D.U. O‘zbek folklorida lof va uning badiiy-estetik xususiyatlari [Lof in Uzbek folklore and its artistic-aesthetic characteristics]: diss. ... PhD in Philological Sciences. – Tashkent, 2024. – p. 26.
4. Kasimanova L.A. Analiz literaturnogo proizvedeniya kak osnova uchebnoy distsipliny «Kompozitsiya i postanovka tantsa» [Analysis of a literary work as the basis of the academic discipline "Composition and staging of dance"] // Upravlenie obrazovaniem: teoriya i praktika. – 2025. – Vol. 15, № 7-1. – p. 11-18.
5. Ibrayev Sh. Turki eposynyń poetikasy men tipologiyasy (qazaq batyrlyq jyrlary negizinde) [Poetics and typology of the Turkic epic (based on Kazakh heroic epics)]. – Astana: Saryarqa, 2011. – p. 333.
6. Bogatyrev P.G., Yakobson R.O. Folklor kak proyavlenie kollektivnogo tvorchestva [Folklore as a manifestation of collective creativity] // Folklor: struktura, tipologiya, semiotika. – 2024. – Vol. 7, № 1. – p. 108-131.

7. Bazarbayeva Zh.K. Allambergenovtyń «Ámir Temir hám Edige» mýzykaly dramasyńyń kompozitsiyasy [Composition of Allambergenov's musical drama "Amir Temir and Edige"] // INNUC. – 2024. – Vol. 2, № 2. – p. 149.
8. Tamarchenko N.D. Teoriya literatury [Theory of literature]: in 2 vols. Vol. 1. – Moscow: Akademiya, 2010. – p. 512.
9. Qaraqalpaq folklorı [Karakalpak folklore]. Multi-volume edition. Vol. 77-87. – Nukus: Pim, 2014. – p. 420-425.

Ж. Бердимуратов *

Соискатель, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Нукус, Узбекистан

*Автор для корреспонденции: jetkerbayberdimuratov@gmail.com

ПОЭТИКА И КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА ЛАП В КАРАКАЛПАКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

В данной статье комплексно исследованы композиционная структура и художественно-поэтическая природа лапа – одного из самобытных комических жанров каракалпакского фольклора. В научной работе определены место жанра лап в фольклорной системе, его жанровые особенности, основанные на гиперболе, а также исполнительский (перформативный) статус. В процессе исследования проанализированы функции композиционных слоев лапа — вступления, экспозиции, кульминации и развязки, а также их роль в создании целостной художественной структуры. Автор особо отмечает решающую роль природно-ландшафтных особенностей региона в формировании сюжетов лапа. Кроме того, раскрыты лингвопоэтическая природа и хронотопические особенности специфических образов в лапах (золотой сазан, гигантский сом, семимаховый рис). Результаты статьи доказывают, что лап является не просто юмористическим рассказом, а тесно связан с традиционным мировоззрением народа, импровизаторским мастерством и социально-эстетическими идеалами. Работа научно обоснована путем сравнения функций композиционных формантов жанра лап в универсальном и локальном контекстах.

Ключевые слова: гипербола, перформативный акт, принцип превосходства, хронотоп, словесное состязание, аския, мастерство исполнения лапа, поэтика абсурда.

Zh. Berdimuratov*

Independent Researcher, Karakalpak Research Institute of the Humanities, Nukus, Uzbekistan

*Corresponding author: jetkerbayberdimuratov@gmail.com

POETICS AND COMPOSITIONAL CHARACTERISTICS OF THE LAP GENRE IN KARAKALPAK FOLKLORE

Abstract

This article provides a comprehensive study of the compositional structure and artistic-poetic nature of *lap* — one of the unique comic genres of Karakalpak folklore. The research defines the position of the *lap* genre within the folkloric system, its genre-specific characteristics based on hyperbole, and its performative status. In the course of the study, the functions of the compositional layers of *lap* — introduction, exposition, climax, and resolution — are analyzed, along with their role in creating a unified artistic structure. The author emphasizes the decisive role of the region's natural and landscape features in shaping the plots of *lap*. Furthermore, the linguo-poetic nature and chronotopic features of specific images in *lap* (the golden carp, the giant catfish, and the seven-fathom rice) are revealed. The results of the article prove that *lap* is not merely a humorous tale, but is closely linked to the people's traditional worldview, improvisational skill, and socio-aesthetic ideals. The work is scientifically grounded by comparing the functions of the compositional formants of the *lap* genre in both universal and local contexts.

Keywords: hyperbole, performative act, the principle of superiority, chronotope, verbal contest, askiya, the artistry of *lap*-telling, poetics of the absurd.